

תוכן העניינים

9	מבוא
11	פרק ראשון: השטר במקורות התלמודיים — סקירה כללית
11	א. צורותיו השונות של השטר
26	ב. תפקיד העדים והסופר בחיבור השטר
35	ג. סעיף הסיום בשטר התלמודי
40	ד. האופי הדיספוזיטיבי של השטר התלמודי
46	פרק שני: שטר האירוסין
72	פרק שלישי: שטר הכתובה
73	א. כוח השעבוד של הכתובה
85	ב. יצירת הנדוניה
98	ג. החזרת הנדוניה
105	ד. הפסד זכויות הכתובה
118	פרק רביעי: שטר הקניין
118	א. שטר קניין בית
122	ב. שטר מכירת שדה
124	ג. חוזי סחר בתבואה
128	ד. שטרות קניין של עבדים
142	פרק חמישי: שטר החוב
154	פרק ששי: הדייתקי
165	פרק שביעי: שטר ההרשאה
175	פרק שמיני: השובר
178	פרק תשיעי: מסקנות
192	קיצורי שמות כתבי־העת
193	ביבליוגרפיה

216	מפתח למקורות העבריים
222	מפתח למקורות הלועזיים
224	מפתח מקורות תעודתיים
227	מפתח מלים וביטויים

פרק שני

שטר האירוסין

בהלכות המשנה¹ העתיקות ביותר נזכרים: (1) שטר הקידושין; (2) כתובת הארוסה; (3) שטר האירוסין. בתלמוד הבבלי מוזכר גם שטר פסיקתא, שטר שבו נקבעת הנדוניה, והוא שונה משטר האירוסין^א. מלבד השטרות הרבים בענייני האירוסין, שנהגו בין היהודים באותה תקופה, מצינו עוד הלכה מיוחדת בדבר פסיקת הנדוניה, והיא שניתן לפסוק אותה בעל-פה מבלי שיהיה צורך בשטר. לפסיקת הנדוניה בעל-פה נקבע שם מיוחד: "דברים הנקנים באמירה"². מה היה טיבו של כל אחד מן השטרות האלה? כיצד התייחסו השטרות זה לזה? כיצד אירע הדבר, שנקבעה ההלכה שניתן לפסוק נדוניה בעל-פה, עובדה המהווה פרצה במערכת דיני החיובים של התלמוד? לברור שאלות אלה יוקדש פרק זה.

עצם השם 'שטר אירוסין' כבר מצביע על אופיו הכללי. הוא משלב בתוכו את הכתובה, את פסיקת הנדוניה ואת שטר הקידושין³. כך גם עולה מן המקורות העוסקים במנהגי האירוסין של יהודי אלכסנדריה בתקופת הבית השני. לפי מקורות אלה כלל שטר האירוסין את שטר הקידושין ואת הכתובה.

1 גולאק (תרצ"ב) 361-376.

א1 במשנה קידושין א, א דנים בית שמאי ובית הלל בשטר הקידושין. ראה גם מועד קטן ג, ג; ירושלמי גיטין ג, א (מד ע"ד); משנה כתובות ה, א (רבי אלעזר בן עזריה דן בכתובת ארוסה); שם ד, ב. [במשנה קידושין א, א הזכרת השטר אינה בדברי בית שמאי ובית הלל. הם דנים בקידושי כסף בלבד. אלבק (תש"ה) 12-13 מעיר שבמשנה נזכרים "שטר" סתם, שהוא השטר שהאישה מתקדשת בו, ו"שטר אירוסין", הכולל כל מה ששייך ונוגע לקידושי נשים, אך לא "שטר קידושין". אפשר להוסיף שקביעה זאת נכונה לספרות התנאית בכללה. בתלמוד הבבלי מופיע פעם אחת "שטרי קידושין", מועד קטן יח ע"ב.]

2 בבלי כתובות קב ע"ב; ירושלמי שם, ה, א (כט ע"ג) ושם ו, ב (ל ע"ג). [בבלי מועד קטן יח ע"ב; קידושין ט ע"ב. וראה ליפשיץ (תשמ"ח) 252.]

3 ראה לקמן, הערה 38. [על כתובות אירוסין מהמאה האחת-עשרה בגניזת קהיר ראה פרידמן (1980) 195-198, ופרידמן (1981) תעודות 4, 26, 50.]

כך נאמר בתוספתא כתובות ד, ט: ⁴

דרש הלל הזקן לשון הדייט. ⁵ כשהיו בני אלכסנדריא מקדשין נשים ואחר
בא מן השוק וחוטפה, ⁶ ובא מעשה לפני חכמים וביקשו לעשות בניהם
ממזרים. אמר להם (הלל): הוציאו לי כתובת אימותיכם. ⁷ הוציאו לו,
וכתוב בה: 'כשתיכנס לביתי' ⁸ תהא לי לאיתתו כדת משה וישראל'.

התלמוד הבבלי בבבא מציעא קד ע"א מסכם מקרה זה: "ולא עשו בניהם
ממזרים." באותה ברייתא נזכר שטר כתובה, המסדיר את ענייני הממון של
המאורסים. מהתנאי הכלול בשטר זה, שלפיו אייקומו של התנאי מבטל
את האירוסין למפרע, ניתן להסיק ששטר זה שימש גם כשטר קידושין,
הגומר את מעשה האירוסין. מתוך אותה ברייתא אנו למדים גם כי באלכסנדריה
בתקופת הלל אירע לעתים קרובות שאיש אחר חטף את הכלה אחרי
הקידושין והיא נישאה לו, לפי שלא הקפידו שם על שמירת הלכות
האירוסין החמורות. על כך מצביע גם התנאי הכלול בשטר הנזכר, שלפיו
אם מסיבה כלשהי לא יצאו הנישואין לפועל, האירוסין בטלים למפרע בלי
שהכלה תזדקק לגט. ⁹ דברים דומים אנו מוצאים אצל פילון, במקום אחד שבו

4 במהדורת צוקרמנדל; ראה גם ירושלמי יבמות טו, ג (יד ע"ד) וכתובות ד, ח (כח ע"ד-כט ע"א); בבלי בבא מציעא קד ע"א. [על ברייתא זו כדוגמא קולעת לחשיבות הכתובה בעיצוב דיני הנישואין ראה פרידמן (1980) 1.]

5 בירושלמי שם: "כך היו כותבין באלכסנדריאה", דהיינו התנאי המובא בסוף הברייתא.
6 בירושלמי שם: "וחבירו חוטפה מן השוק"; וכן בתוספתא שלנו (לפי הדפוס בתלמוד, כתובות ד, ט. [וכן בכתב-יד וינה, במהדורת ליברמן]): "ואחר בא וחוטפה מן השוק"; ובבבלי בבא מציעא שם: "ובשעת כניסתן לחופה באין אחרים וחוטפים אותם מהן." מאחר שמעשים מעין אלה אירעו לעתים קרובות אצל יהודי אלכסנדריה, הנוסח שבירושלמי קשה להבנה, ועדיף הנוסח שבתוספתא מהדורת צוקרמנדל "ואחר בא מן השוק וחוטפה", כלומר, אחר זה הקדים את חברו וקידש את האישה. [הסכמת כתב-יד וינה ונוסח הדפוס של התוספתא, והירושלמי בשתי המסכתות, נותנת עדיפות לנוסחם על פני כתב-יד ארפורט שעליו מבוססת מהדורת צוקרמנדל. סופר כתב-יד ארפורט נוטה לפרש את הכתוב לפניו, ולרוב על-פי הבבלי. במקרה זה מסתבר שפירושו נכון, ושאת הנוסח המקורי של כתב-יד וינה יש להבין שלא כפי סדר המילים.]

7 בתלמוד בבלי שם כתוב: "אמכם", שם העצם ביחיד.
8 בתלמוד בבלי שם: "לכשתיכנס לחופה הוי לי לאיתתו." [על המלה "לאיתתו" ראה פרידמן (1980) 155, 159.]

9 ראה ביכלר (1911) 123, הערה 2 [=ביכלר (1956) 138, הערה 3. נחלקו הן המפרשים הראשונים והן החוקרים בדורות האחרונים בשאלה אם כתובת אנשי אלכסנדריה היתה כתובת אירוסין או כתובת נישואין. רש"י, בבא מציעא קד ע"א ד"ה כתובת אמן: "שכותבין להן ביום אירוסין". וכן ביכלר (1956) 138; פינקלשטיין (1962) 45; אפשטיין (1927) 15, 295; היינמן (1932) 300; בלקין (1940) 244; בלקין (תש"ו) 19; כהן (1949-1948) 92-93 = כהן (1966) 304-306; פלק

הוא מזכיר את שטר האירוסין (על החוקים ג 72):

μεθ' ὀρίον τινες ὑπολαμβάνουσιν ἀδίκημα εἶναι φθορᾶς
καὶ μοιχείας ὑπογάμιον, ὅταν ὁμολογίαι μὲν
ὑπερεγγυήσωσι, μήπω δὲ τῶν γάμων ἐπιτελεσθέντων
ἕτερος ἀπαιτήσας τις ἢ καὶ βιασάμενος εἰς ὁμιλίαν
ἔλθῃ. παρ' ἔμοι δὲ κριτῇ μοιχείας καὶ τοῦτ' ἐστὶν
εἶδος. αἱ γὰρ ὁμολογίαι γάμοις ἰσοδυναμοῦσιν, αἷς
ἀνδρὸς ὄνομα καὶ γυναικὸς καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐπι
συνόδοις ἐγγράφεται.

(יש הסוברים שיש חטא בדרגת חומרה בינונית, בין בעילת פנויה לבין ניאוף, והוא חטא ה"היפוגמיון", דהיינו, כאשר, לאחר שהסכמים (הומולוגיות) קשרו את הצדדים אך נישואים עדיין לא נערכו, אדם אחר אונס או מפתה את הכלה ושוכב עמה. לדעתי גם זה בגדר ניאוף, כי ההסכמים שבהם נכתבים שמות החתן והכלה ושאר ענייני הזיווג שווים בתוקפם לנישואין.)

בהומולוגיה הנזכרת כאן נהגו לרשום את שמות הבעל והאישה, וכן את כל העניינים הנוגעים לנישואיהם. לפיכך יש לשייך אותה לכתובת אירוסין. ברם, מן החשיבות הגדולה שמייחס פילון לשטר זה עולה, שהוא שימש גם כשטר קידושין, הגומר את מעשה האירוסין. גם פילון מזכיר כי אנשי אלכסנדריה זלזלו בדיני האירוסין. תקופת האירוסין נחשבה בעיניהם כשלב ביניים המוגדר כמעמד בין מעמד האישה הפנויה לבין מעמד האישה הנשואה; אך פילון מתייחס לכך בשלילה, ולפיו יש לאירוסין, בהתאם לחומרת המשפט המקראי, תוקף משפטי מחייב.¹⁰

שטר זה של פילון, שפירשנו אותו זה עתה ככתובה וגם כשטר קידושין, פרשו לאחרונה בצורה שונה גודאנף (Goodenough) בספרו על מערכת המשפט

(תשמ"ג) 270. לעומתם מפרשים רב האי גאון ורבינו חננאל המובאים בשיטת ר"י אגמאטי עמ' 143, וכן תוספות ר"ד, שהכתובה היתה כתובת נישואין שהלל "דרש" אותה, כלומר, הסיק ממה שנאמר בלשון כתובת הנישואין על מה שאמר, או התכוון, החתן בשעת הקידושין, שהם יחולו רק סמוך לנישואין; וכן משתמעת דעת הרמב"ן, הר"ן, ונימוקי יוסף. כך אלבק (תש"ה) 16, ולכך כנראה נוטה דעת ליברמן, תוספתא כפשוטה ו (כתובות) 246-247. ראה שם עוד לפירוש הבריייתא.]

10 בפירוש הפסוק "ואין מושיע לה" הולך פילון בעקבות המסורת כדרך שזו מובאת בספרי דברים רמג. ראה גם ריטר (1879) 89; היינמן (1910) על אתר (עמ' 206, הערה 1). [על החוקים, ג, 77-78. לסקירה כללית על המחקר בנושא ההלכה בפילון ראה הכט (1978).]

של יהודי אלכסנדריה בתחילת התקופה הרומית.¹¹ גודאנף מפרש שדברי פילון בקשר לאירוסין לא היו מכוונים לאירוסין לפי המשפט היהודי אלא לנישואין הבלתי-כתובים (*ἄγραφος γάμος*) של המשפט היווני המצרי. מכך הוא הסיק כי צורה זו של נישואין פשטה גם בין יהודי אלכסנדריה.

11 גודנף (1929) 93. נמהלך הטיעון של גודנף (1929) 93-96 הוא כך: פילון אינו משתמש במונח שתרגום השבעים מתרגם בו את 'מאורסה', *μεμνηστευμένη*. במקום זה הוא מזכיר שטר, *ὁμολογία* ומתאר את תכנו. גודנף מקשר את השטר הזה לשטר ה-*ὁμολογίας* *συνγραφῆ* (שטר הסכם) המנוגד לשטר ה-*συνγραφῆ* *συννοικισίου* (שטר נישואין). בעת שגודנף כתב, מקובל היה שהראשון מייצג סוג של נישואין מותנים חלשים (*preliminary marriage*) שבהם הווג אמנם חיים חיי נישואין ביחד אך ללא מחויבות, וכל אחד מבני הווג יכול לבטל את הנישואין כרצונו. לאחר זמן, כגון שנה, באו בעקבות נישואין אלו נישואין קבועים המיוצגים בשטר השני. האירוסין שפילון מתאר הם מהסוג הזמני של השטר הראשון ולכן ההתייחסות המקלה של הציבור לגבי נישואין אלה. ה"יש סוברים" שאותם פילון מזכיר הם משפטים יוניים, שדעתם נתקבלה בציבור היהודי. גודנף (שם) 95, מזכיר בהקשר זה את דעתו של וילקן (1927) 579, שהמנהג של נישואי שטר ההומולוגיה מושפעים מהנהגה המצרי המקומי של נישואין לא-כתובים, *ἄγραφος γάμος*, אך מעיר שאין שני המוסדות זהים, ומדגיש שהיהודים המיוונים פנו בדבר זה לעבר נוהגי הציבור היווני ולא לעבר נוהגי הציבור המצרי.

למסקנות דומות לשל גודנף הגיע היימן (1932) 293-302. הוא מקשר בין המסמך הכתוב המתואר בקטע הנידון בפילון לבין כתובת אלכסנדריה בתוספתא, ורואה בשניהם אופי יוני מצרי. שם 300-301. לעומת זאת, בלקין (1940) 241-250, מותח על גודנף ביקורת דומה מאד לשל גולאק. ראה במיוחד שם 243-244, הערה 88, הסכמה נלהבת לנאמר כאן. בין השאר מוסיף בלקין שמצרוף הקטע הנידון בפילון וסוגיית כתובת אלכסנדריה עולה שה"יש סוברים" שבפילון אינם אחרים מאשר חכמי ארץ-ישראל, במקרה זה — הלל. דגש מיוחד נקודה זו: בלקין (תש"ו) 18-19; בלקין (תש"ט) 2-3. דניאל (1967) מצטרפת לזכרו בלקין, וממילא לגולאק. ביקרתו העיקרית של הכט (1978) על בלקין, שקביעותיו הכרונולוגיות לגבי ההלכות המוקדמות במקורות ארץ-ישראל אינן מעוגנות כל צורכן, אינה תופסת במקרה זה.

למעשה, המחקר הפפירולוגי שמט את הבסיס מתחת סברתו של גודנף. דעה זו, הרואה בפפירוסים עדות לשני שלבי נישואין, זמניים וקבועים, נדחתה לחלוטין על-ידי וולף (1939) 7-34. בתחילת הישוב היווני במצרים שימש שטר ה-*συνγραφῆ* *συννοικισίου* לתעד את צורת התקשרות הנישואין היוונית הקלאסית *ἔαδος*, ובנוסף לשטר זה היו עורכים שטר שני לפרט את תנאי הנדונה והוא שטר ה-*συνγραφῆ* *ὁμολογίας*. במרוצת הזמן, מהמאה השנייה לפנה"ס ואילך, עם החלשת המסורת היוונית הקלאסית, החלו לעתים להכניס את כל תנאי הנישואין לשטר ה-*ὁμολογίας* *συνγραφῆ* ולוותר על קיום ה-*ἔαδος* ותיעודו ב-*συνγραφῆ* *συννοικισίου* בעקבות זאת נוצרו שתי צורות של התקשרות לנישואין, אך הנישואין שנוצרו בשניהם היו מלאים וקבועים. יוצא מכך שאין לגודנף כל סמך לדעה שבין היוונים במצרים היו קיימים נישואין מסוג רופף.

וולף, שם 75-76, מצטרף במפורש לדעת גולאק שסדרי הנישואין המתוארים בפילון הם יהודים מעיקרם, אף שגם במשפט היווני יחסי האישה עם אחר אחרי ההומולוגיה יחשבו לניאוף. וולף מוסיף את הסכמת קושקר, במכתב אליו, לדברים אלו.